

Federacja Rosyjska wobec zachodnich standardów wolności religijnej – ustawa z 1997 r. o wolności sumienia i związkach wyznaniowych oraz jej międzynarodowy odbiór

The Russian Federation and Western Standards of Religious Freedom:
The 1997 Act on Freedom of Conscience and Religious Organizations and Its International Reception

BARTŁOMIEJ WIĘCH*

 <https://orcid.org/0009-0002-1608-4811>

Streszczenie: Artykuł analizuje genezę, treść oraz skutki rosyjskiej Ustawy Federalnej z dnia 26 września 1997 r. nr 125-FZ – O wolności sumienia i związkach wyznaniowych, w tym w szczególności reakcje społeczności międzynarodowej wynikające z zachodnich standardów ochrony wolności religijnej. Problem badawczy dotyczy tego, na ile nowe rosyjskie prawo wyznaniowe pozostawało w zgodzie z zasadami demokratycznego państwa prawa (przede wszystkim poszanowaniem praw człowieka, w tym prawem do wolności religijnej) i zobowiązaniami międzynarodowymi Rosji (zwłaszcza po przystąpieniu do Rady Europy oraz Europejskiej Konwencji Praw Człowieka), a także jak zostało ono odebrane przez zachodnie instytucje zajmujące się ochroną wolności religijnej. Celem artykułu jest pokazanie, że ustawa z 1997 r. stanowiła świadomy zwrot kursu państwa: od liberalizacji okresu *perestrojki* ku coraz bardziej kontrolowanemu modelowi stosunków państwa ze związkami wyznaniowymi, faworyzującemu „tradycyjne” wspólnoty (zwłaszcza Rosyjską Cerkiew Prawosławną) i ograniczającemu aktywność mniejszości religijnych określanych jako „nietradycyjne” lub „zagraniczne”. Wyniki analizy pokazują, że ustawa wprowadziła mechanizmy dyskryminacyjne, co w praktyce ograniczyło swobodę działania wielu wspólnot, zwłaszcza protestanckich, scjentologicznych czy Świadków Jehowy. Wywołało to krytykę m.in. USA, Rady Europy oraz liczne skargi do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, który wielokrotnie uznawał, że Rosja naruszała art. 9 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Główny wniosek niniejszego artykułu sprowadza się do tego, że prawo z 1997 r. było nie tylko narzędziem kontroli religii, lecz także symptomem głębszego odwrótu Federacji Rosyjskiej od początkowo deklarowanych standardów demokratycznych i praw człowieka, zapowiadającym dalszą ewolucję systemu w kierunku autorytaryzmu.

Słowa kluczowe: wolność sumienia i wyznania; Federacja Rosyjska; rosyjskie prawo wyznaniowe; ustawa z 1997 r. o wolności sumienia i związkach wyznaniowych; relacje państwo–kościół; Rada Europy; art. 9 EKPC; ETPC

Abstract: The article analyses the origins, content, and consequences of the Russian Federal Act No. 125-FZ of 26 September 1997 “On Freedom of Conscience and Religious Organizations”, with particular attention to the international community’s reaction in light of Western standards of religious freedom protection. The research problem concerns the extent to which the new Russian legislation on religion was compatible with the principles of a democratic state governed by the rule of law (above all, respect for human rights, including the right to freedom of religion) and with Russia’s international obligations (especially after its accession to the Council of Europe and the European Convention on Human Rights), as well as how this law was received by Western institutions concerned with the protection of religious freedom. The article aims to show that the 1997 act marked a deliberate shift in state policy: away from the liberalisation of the perestroika period and towards an increasingly controlled model of state–religion relations, one that favoured “traditional” communities (in particular the Russian Orthodox Church) and restricted the activities of religious minorities labelled as “non-traditional” or “foreign”. The results of the analysis show that the act introduced discriminatory mechanisms, which in practice limited the freedom of activity of many communities, especially Protestant groups, Scientologists, and Jehovah’s Witnesses. This prompted criticism from, among others, the United States and the Council of Europe, as well as numerous applications to the European Court of Human Rights, which repeatedly held that Russia had violated Article 9 of the European Convention on Human Rights. The main conclusion of the article is that the 1997 Act was not only an instrument of religious control, but also a symptom

* Student IV roku na kierunku prawo, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Warszawski, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa, e-mail: b.wiech5@student.uw.edu.pl

of Russia's broader departure from its initially declared commitment to democratic standards and human rights, foreshadowing the further evolution of the political system towards authoritarianism.

Keywords: freedom of conscience and religion; Russian Federation; Russian law on religion; 1997 Act on Freedom of Conscience and Religious Organizations; state–church relations; Council of Europe; Article 9 of the ECHR; ECtHR

Wprowadzenie

Pomimo początkowego entuzjazmu, spowodowanego pragnieniem zmian wiodących ku wolności, dekada lat 90. w Federacji Rosyjskiej stała się czasem zamętu, niestabilności, ciężkiej zapaści gospodarczej, słabości – nowej *smuty* w dziejach Rosji¹. Powszechne rozczarowanie i kryzys tożsamości, które nastąpiły po upadku poprzedniego systemu, zrodziły zapotrzebowanie na nową ideę, zdolną wypełnić postsowiecką próżnię ideologiczną i aksjologiczną, w kontrze do coraz szerzej kontestowanego modelu liberalnego². Najwcześniej zmianę z prozachodnich, prodemokratycznych tendencji w kierunku autorytaryzmu można było zaobserwować podczas prezydentury Borysa Jelcyna. Ukształtowane wtedy rozwiązania i praktyki ułatwiły powstanie systemu władzy Władimira Władimirowicz Putina, którego rządy trwają po dziś dzień³.

Jedną z zapowiedzi ewolucji rosyjskiego systemu mogły być chociażby zmiany, jakie zaszły w rosyjskim prawie wyznaniowym (odziedziczonym jeszcze po Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich, dalej: ZSRS). Po niespełna 7 latach obowiązywania Ustawy Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (dalej: RFSRS) z dnia 25 października 1990 r. nr 267-I – O wolności wyznania⁴, którą można określić mianem postępowej, stworzonej w duchu *pieriestrojki*, uwalniającej wcześniej ściśle kontrolowane kwestie wyznaniowe, wprowadzono nowe ramy prawne regulujące status wspólnot religijnych. Stało się to na fali poczucia zagrożenia napływem nowych, obcych wyznań (przede wszystkim z Zachodu), wzmożonej tradycyjnym rosyjskim sceptycyzmem (czy nawet wrogością) wobec zachodniego świata⁵, w połączeniu z odrodzeniem się prawosławia i Cerkwi w rosyjskim społeczeństwie. W celu odwrócenia liberalnych tendencji końca lat 80. powstała Ustawa Federalna z dnia 26 września 1997 r. nr 125-FZ – O wolności sumienia i związkach wyznaniowych⁶.

¹ *Smuta* (ros. *смута*) oznacza zamęt, niepokój, czas kryzysu. W rosyjskiej historii, jako „wielka smuta” (ros. *Смутное время*), odnosi się do czasów kryzysu politycznego w Carstwie Moskiewskim przełomu XVI i XVII w. W tym kontekście to określenie wpisuje się w charakterystykę lat 90., znanych też jako „złe lata dziewięćdziesiąte” (ros. *лихие девяностые*).

² Blakkisrud 2023, 69; Malinova 2014, 108–109, 121; Wozniuk 1997, 195.

³ Bartnicki 2018, 50–60; Bartnicki 2024, 11–21; Shevtsova 2007, 4–6, 17–18, 40–42.

⁴ Ustawa Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (RFSRS) z dnia 25 października 1990 r. nr 267-I – O wolności wyznania, Wiadomości Zjazdu Deputowanych Ludowych (ZDL) RFSRS i Rady Najwyższej (RN) RFSRS 1990, nr 21, poz. 240 [Закон Российской Советской Федеративной Социалистической Республики (РСФСР) от 25 октября 1990 г. № 267-1 «О свободе вероисповеданий», Ведомости Съезда народных депутатов (СНД) РСФСР и Верховного Совета (ВС) РСФСР 1990, № 21, ст. 240], <http://docs.cntd.ru/document/9003479> [dostęp: 20.04.2026].

⁵ Tradycji rosyjskiej antyzachodniości można doszukiwać się w poczuciu cywilizacyjnej odrębności wynikającej z dziedzictwa prawosławia, wzmacnianej przez mesjanistyczne koncepcje, tj. „Moskwy – Trzeciego Rzymu”. Andrzejewski 2019, 84–85; Doroszczyk 2018, 49 i nn.

⁶ Ustawa Federalna z dnia 26 września 1997 r. nr 125-FZ – O wolności sumienia i związkach wyznaniowych, Zbiór Ustawodawstwa Federacji Rosyjskiej (ZUFRR) 1997, nr 39, poz. 4465 [Федеральный закон Российской

W następnych latach ten akt prawny spotkał się z międzynarodowymi reakcjami ze strony Rady Europy (dalej: RE) czy Departamentu Stanu, które go potępiły i jasno wskazywały na zagrożenia dla wolności wyznania. Niemniej proces ustawodawczy odbył się prawie równoległe z przystąpieniem Rosji do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, którą Federacja Rosyjska ratyfikowała w 1998 r. (dalej: EKPC)⁷ i RE (co miało miejsce w 1996 r.). Pomimo akcesji do RE i zobowiązania się do przestrzegania EKPC, pod rządami ustawy z 1997 r., a także następnych aktów prawnych wymierzonych w mniejszości religijne, Federacja Rosyjska (dalej: FR) nie przestrzegała obowiązującego ją w tym zakresie prawa międzynarodowego. Nie wyrażała też woli zmiany tego stanu rzeczy, o czym świadczyłyby liczba skarg na Rosję przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka (dalej: ETPC), w tym tych dotyczących naruszenia wolności wyznania⁸. Rozdźwięk między wewnętrznym prawem i praktyką a międzynarodowymi zobowiązaniami można byłoby uznać za kolejny swoisty symbol przejawiającego się w rosyjskiej kulturze prawnej nihilizmu⁹. Tak zestawione ze sobą sprzeczne wydarzenia, z dzisiejszej perspektywy, już wtedy podważyły rosyjskie intencje wobec zachodniego świata i prób integracji z nim po wielu latach konfliktu. Wydaje się, że już w latach 90. FR, pomimo prób selektywnej współpracy i częściowej integracji z instytucjami Zachodu, z powodu dążeń swoich elit (utrzymanie mocarstwowej pozycji, konsolidacja władzy, priorytetyzacja stabilizacji), nie była skłonna w pełni urzeczywistnić przemian w kierunku liberalnej demokracji¹⁰.

Федерации от 26 сентября 1997 г. № 125-ФЗ «О свободе совести и о религиозных объединениях», Собрание законодательства Российской Федерации (СЗРФ) 1997, № 39, ст. 4465], <http://www.kremlin.ru/acts/bank/11523> [dostęp: 20.04.2026]. Chociaż dosłownie tytuł ustawy powinien brzmieć „O wolności sumienia i zjednoczeniach religijnych” (ros. *О свободе совести и о религиозных объединениях*), to w artykule będzie stosowana nazwa „O wolności sumienia i związków wyznaniowych” jako bardziej zrozumiała w polskiej terminologii prawniczej. To i inne tłumaczenia, jeśli nie wskazano inaczej, pochodzą od autora.

⁷ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z dnia 4 listopada 1950 r., <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treaty-num=005> [dostęp: 20.04.2026]; Ustawa Federalna z dnia 30 marca 1998 r. nr 54-FZ – O ratyfikacji Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz protokołów do niej, ZUFR 1998, nr 14, poz. 1514 [Федеральный закон от 30 марта 1998 г. № 54-ФЗ «О ратификации Конвенции о защите прав человека и основных свобод и Протоколов к ней», СЗРФ 1998, № 14, ст. 1514], <http://www.kremlin.ru/acts/bank/12169> [dostęp: 20.04.2026].

⁸ Np. w 2021 r. liczba skarg przeciwko Rosji zawisłych przed ETPC wynosiła 17 013 (najwięcej ze wszystkich państw, ponad 24% wszystkich skarg zawisłych przed Trybunałem). W latach 1959–2024 stwierdzono 115 razy naruszenie wolności myśli, sumienia i religii, w tym w 25 wyrokach przeciwko Rosji, co stawia ją pod tym względem na pierwszym miejscu pośród państw-stron EKPC, zob. European Court of Human Rights. Annual Report 2021, https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/annual_report_2021_eng [dostęp: 25.10.2025]; European Court of Human Rights. Annual Report 2022, <https://www.echr.coe.int/annual-reports> [dostęp: 25.10.2025]; European Court of Human Rights. Annual Report 2023, <https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/annual-report-2023-eng> [dostęp: 25.10.2025]; European Court of Human Rights. Annual Report 2024, <https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/annual-report-2024-eng> [dostęp: 25.10.2025].

⁹ Nihilizm prawny to zespół postaw wobec instytucji prawa, jak też cech kultury prawnej, polegających na negatywnym stosunku wobec porządku prawnego (zarówno norm, jak i wartości prawnych). Cechują go takie zjawiska, jak instrumentalizacja prawa, delegitymizacja prawa czy niski prestiż prawa. W Rosji od drugiej połowy XIX w. kojarzony z ruchami rewolucyjnymi za sprawą narodników, którzy połączyli tradycję rosyjskiego nihilizmu z marksizmem. Po przewrocie bolszewickim został urzeczywistniony przez Lenina. Nihilizm prawny stał za wykorzystaniem prawa jako narzędzia do walki z wrogami władzy sowieckiej. Pomimo zwrotu dokonanego w latach 30. w stronę pozytywizmu prawniczego pod postacią normatywizmu socjalistycznego Andrieja Januariewicza Wyszynskiego nihilizm prawny był nadal obecny w sowieckich realiach. Bosiacki 2011, 157–158; Cywiński 2014, 242–246; Kuzmicz 2015, 312–313; Lityński 2011, 17–18.

¹⁰ Bartnicki 2012, 61–62, 77–78; Klimovich 2023, 108–109; Shevtsova 2007, 3, 8, 297.

Stosunek państwa do mniejszości (w tym religijnych) stanowi jeden z mierników demokracji ustroju¹¹. W przypadku Rosji zaostrenie kursu, które miało miejsce prawie 28 lat temu, wraz z uchwaleniem nowej ustawy wyznaniowej, można z dzisiejszej perspektywy odczytywać jako początek zmian w Federacji Rosyjskiej o charakterze systemowym. Dlatego przegląd tamtych wydarzeń pozwoli zrozumieć przebieg ewolucji rosyjskiego systemu i jego obecny stan. Uzasadnia to podjęcie, mimo upływu niemal 30 lat, tematu niniejszego opracowania.

W niniejszym artykule dla pojęcia „zachodnich standardów wolności religijnej” punktem odniesienia jest przede wszystkim standard konwencyjny RE (podzielany powszechnie przez państwa Europy Zachodniej), nie zaś szeroko rozumiany Zachód z racji swojego wewnętrznego zróżnicowania w sposobie pojmowania i regulowania stosunków pomiędzy państwem a religią.

Artykuł koncentruje się na rosyjskiej ustawie z 1997 r. regulującej wolność sumienia oraz działalność związków wyznaniowych, rozpatrywanej jako odejście od rozwiązań ukształtowanych w sychłkowym okresie istnienia ZSRS. Analizie poddano genezę i założenia tej regulacji, reakcje międzynarodowe na jej uchwalenie oraz konsekwencje jej stosowania, w szczególności sprawy przeciwko FR dotyczące art. 9 EKPC rozpoznawane przez ETPC. Zastosowano metodę dogmatycznoprawną oraz analizę literatury przedmiotu, dokumentów międzynarodowych, aktów prawnych i orzecznictwa ETPC. Niestety z uwagi na obecną sytuację międzynarodową, spowodowaną rosyjską inwazją na Ukrainę, dotarcie do najnowszych pozycji literatury w języku rosyjskim jest znacząco utrudnione. Autor podjął próby uzyskania do nich dostępu, które jednak zakończyły się niepowodzeniem.

1. Droga do Ustawy Federalnej z dnia 26 września 1997 r. nr 125-FZ – O wolności sumienia i związkach wyznaniowych

Od czasu reform wprowadzonych przez Piotra I w rosyjskiej tradycji stosunki państwa z kościołami naznaczone były przez dominację władzy świeckiej i jej silną kontrolę nad życiem religijnym swoich poddanych. Cerkiew, podporządkowana świeckiemu nadzorowi, funkcjonowała jako element państwowego aparatu administracyjnego¹². Jednakże można byłoby też wyróżnić okresy prób liberalizacji, w głównej mierze o charakterze

¹¹ Jak wskazywał ETPC (po raz pierwszy w sprawie *Young, James and Webster v. United Kingdom*), „pluralizm, tolerancja i otwartość umysłu są cechami charakterystycznymi społeczeństwa demokratycznego. Chociaż interesy jednostki muszą czasami być podporządkowane interesom grupy, demokracja nie oznacza jedynie, że poglądy większości zawsze muszą przeważać – konieczne jest osiągnięcie równowagi, która zapewni sprawiedliwe i właściwe traktowanie mniejszości oraz zapobiegnie nadużywaniu dominującej pozycji”. Z kolei w stosunku do religii, wyznań i przekonań (w tym także mniejszości): „państwo ma obowiązek pozostać neutralnym i bezstronnym, ponieważ stawką jest tu zachowanie pluralizmu i prawidłowe funkcjonowanie demokracji”. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 13 sierpnia 1981 r., *Young, James and Webster v. United Kingdom*, skargi nr 7601/76 i 7806/77, § 63; wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 13 grudnia 2001 r., *Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova*, skarga nr 45701/99, § 116.

¹² Loginov 2005, 286–289, 292–294, 310.

instrumentalnym w momentach kryzysu władzy (jak chociażby w 1905 czy 1943 r.)¹³. Ostatnia taka zmiana, po wielu latach sowieckiego nadzoru i zwalczania religii, miała miejsce w obliczu znaczącego kryzysu władzy, który nastąpił w latach 80. XX w., rozwinął się w epoce *pieriestrojki* i zwiastował początek końca ZSRS.

Mimo że rządy Michaiła Siergiejewicza Gorbaczowa kojarzą się z polityką reform i liberalizacji okresu *pieriestrojki*, nie były one takimi od samego początku, szczególnie w kwestiach wyznaniowych. Od objęcia władzy przez ostatniego I sekretarza w 1985 r. przedstawiciele władzy, a także propagandowe media utrzymywały antyreligijną retorykę. Jednakże wraz z postępującym kryzysem ekonomicznym poszukiwano sposobów na umocnienie ładu społecznego, moralności, a także podtrzymanie poparcia społecznego dla reform i pozycji politycznej władzy. Postanowiono odwołać się do autorytetu religii, toteż zaczęto łagodzić podejście do niej. Na fali polityki *glasnosti* w przestrzeni publicznej zaczęło się pojawiać coraz więcej treści o charakterze religijnym. Symbolem liberalizacji stosunków państwa z kościołami oraz zapowiedzią nadchodzących reform stało się spotkanie Sekretarza Generalnego Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego (dalej: KPZS) z hierarchami Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (dalej: RCP) w związku z jubileuszem tysiąclecia chrztu Rusi, jakie miało miejsce 29 kwietnia 1988 r. na Kremlu, podczas którego pojawiła się narracja o dialogu i współpracy, a M.S. Gorbaczow miał powiedzieć: „[m]amy wspólną historię, jedną Ojczyznę i wspólną przeszłość”¹⁴.

Deklarowane złagodzenie polityki finalnie zostało również potwierdzone zmianami w prawie. W końcowej fazie *pieriestrojki* nad nową ustawą regulującą kwestie wyznaniowe równoległe pracowano zarówno na poziomie związkowym (w Radzie Najwyższej ZSRS), jak i republikańskim (w Radzie Najwyższej Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej, gdzie w pracach uczestniczyli przedstawiciele duchowieństwa, m.in. o. Gleb Jakunin czy ks. Wiaczesław Siergiejewicz Połosin). Podczas prac nad projektami ustaw dało się zauważyć tendencję do bardziej zachowawczego charakteru wersji związkowej, poddawanej krytyce przez twórców projektu republikańskiego¹⁵. Ostatecznie, pomimo początkowych dość sporych różnic, przyjęto obie. Pod koniec prac legislacyjnych do związkowego projektu aktu prawnego przepisano niektóre regulacje wersji republikańskiej¹⁶.

O ile ostatecznie obie ustawy były podobne w swojej treści (liberalizowały dotychczasowe prawo obowiązujące w ZSRS) i nie było pomiędzy nimi skrajnych różnic, to jednak w samych tytułach ustaw można dostrzec pewne niuanse. Ustawa ZSRS z dnia 1 października 1990 r. nr 1689-I – O wolności sumienia i związkach wyznaniowych¹⁷ dalej stosowała przyjęte w sowieckim prawodawstwie sformułowanie o „wolności sumienia”

¹³ Makarkin 2022, 161–163; Odincov 2014, 270–272.

¹⁴ Anderson 1994, 138–150; Byś 2004, 242; Davies 1995, 63–65, 70; Fagan 2013, 57; Knox 2005, 57–61.

¹⁵ Odincov 2010, 90, 100–102.

¹⁶ Byś 2004, 243–245; Kowalski 2009, 259–261; Szyszlak 2007, 141–142.

¹⁷ Ustawa Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS) z dnia 1 października 1990 r. nr 1689-I – O wolności sumienia i związkach wyznaniowych, Wiadomości ZDL ZSRS i RN ZSRS 1990, nr 41, poz. 813 [Закон Союза Советских Социалистических Республик (СССР) от 1 октября 1990 г. № 1689-I «О свободе совести и религиозных объединениях», Ведомости СНД СССР и ВС СССР 1990, № 41, ст. 813], <https://www.zaki.ru/pagesnew.php?id=1688&page=1> [dostęp: 24.07.2025].

(ros. *свободе совести*), natomiast Ustawa RFSRS z dnia 25 października 1990 r. nr 267-I – O wolności wyznania¹⁸ wprowadziła do użycia dotychczas obce pojęcie „wolności wyznania” (ros. *свободы вероисповедания*). Prawo związkowe nawiązywało i kontynuowało bolszewicką tradycję regulacji kwestii wyznaniowych, rozpoczętą przez Dekret Rady Komisarzy Ludowych RFSRS z dnia 2 lutego 1918 r. – O wolności sumienia, stowarzyszeniach kościelnych i religijnych¹⁹, w sferze symbolicznej tworząc pewne kontinuum. Natomiast prawo republikańskie na poziomie nazewnictwa zrywało z tym niechlubnym, zbudowanym na walce z religią dziedzictwem.

Z racji sytuacji panującej w tamtym okresie w ZSRS, rzeczywistej dwuwładzy organów związkowych i republikańskich oraz wybijania się na niepodległość RFSRS, ustawa związkowa nie miała faktycznego zastosowania, choć stanowiła punkt odniesienia podczas regulowania prawa wyznaniowego w poszczególnych republikach²⁰. Natomiast ustawa republikańska była podstawową regulacją prawa wyznaniowego w Rosji do 1997 r. W preambule tego aktu prawnego odwoływano się bezprecedensowo m.in. do obowiązującego Rosję prawa międzynarodowego, z którego wynika niezbywalne prawo obywateli państwa rosyjskiego do wolności wyznania. W postanowieniu Rady Najwyższej RFSRS o trybie wejścia w życie ustawy o wolności wyznania²¹ uznano za nieważne na terytorium RFSRS wszystkie sprzeczne z nią akty prawne ZSRS i RFSRS oraz stwierdzono utratę mocy obowiązującej najważniejszego dotychczasowego sowieckiego ustawodawstwa dotyczącego prawa wyznaniowego. Sama wolność wyznania w art. 3 ustawy została zdefiniowana jako gwarantowane konstytucją RFSRS prawo każdego obywatela do swobodnego wybierania, posiadania i propagowania religijnych i ateistycznych przekonań, wyznawania dowolnej religii albo niewyznawania żadnej oraz postępowania w zgodzie ze swoimi przekonaniem pod warunkiem przestrzegania prawa państwowego. Z kolei wykonywanie prawa do wolności wyznania w postaci zakładania odpowiednich związków wyznaniowych przyznano nie tylko obywatelom, lecz także obcokrajowcom i bezpaństwowcom. Takie uregulowanie wolności sumienia i wyznania, w sposób klasyczny, znany na Zachodzie od dawna, było *novum* w rosyjskiej rzeczywistości prawnej.

Ustawa gwarantowała równość wobec prawa niezależnie od światopoglądu oraz równouprawnienie związków wyznaniowych przy ich rozdziale od państwa; analogiczne zasady objęły stowarzyszenia ateistyczne, którym zakazano przyjmowania pomocy publicznej. Penalizowano utrudnianie obrzędów, profanację miejsc i przedmiotów kultu oraz naruszenia wolności wyznania i zasad relacji państwo–kościół. Nadzór nad

¹⁸ Ustawa RFSRS z dnia 25 października 1990 r. nr 267-I.

¹⁹ Dekret Rady Komisarzy Ludowych RFSRS z dnia 2 lutego 1918 r. – O wolności sumienia, stowarzyszeniach kościelnych i religijnych, Zbiór Ustaw i Rozporządzeń Rządu Robotniczo-Chłopskiego 1918, nr 18, poz. 263 [Декрет СНК РСФСР от 2 февраля 1918 г. «О свободе совести, церковных и религиозных обществах», Собрание Указаний и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства 1918, № 18, ст. 263], <https://tinyurl.com/4tdtrcft> [dostęp: 24.07.2025].

²⁰ Byś 2004, 246–247; Kowalski 2009, 260–261.

²¹ Postanowienie Rady Najwyższej RFSRS z dnia 25 października 1990 r. nr 268-I – O trybie wejścia w życie Ustawy RFSRS „O wolności wyznania”, Wiadomości ZDL RFSRS i RN RFSRS 1990, nr 21, poz. 241 [Постановление Верховного Совета РСФСР от 25 октября 1990 г. № 268-I «О порядке введения в действие Закона РСФСР «О свободе вероисповеданий»», Ведомости СНД РСФСР и ВС РСФСР 1990, № 21, ст. 241], <https://tinyurl.com/3k8te2sj> [dostęp: 26.07.2025].

związkami sprawowały Rady Deputowanych Ludowych i organy ścigania, rejestrację prowadziło Ministerstwo Sprawiedliwości, a kontrola przez inne organy państwowe lub partie była niedopuszczalna. Związek wyznaniowy zdefiniowano jako dobrowolne zrzeszenie pełnoletnich obywateli dla wspólnego korzystania z wolności wyznania; osobowość prawną uzyskiwał on po zgromadzeniu co najmniej 10 członków i rejestracji statutu w Ministerstwie Sprawiedliwości. Odmowa rejestracji była dopuszczalna wyłącznie, gdy statut naruszał prawo. Rozwiązania te stanowiły zerwanie z sowieckim modelem prawa wyznaniowego²².

Kierunek zmian zapoczątkowanych w 1990 r. potwierdziła nowa Konstytucja Federacji Rosyjskiej, przyjęta w ogólnonarodowym głosowaniu w dniu 12 grudnia 1993 r.²³ Artykuł 14 rosyjskiej ustawy zasadniczej statuuje, że Rosja jest państwem świeckim, żadna religia nie może zostać uznana za państwową lub obowiązującą, a związki wyznaniowe są oddzielone od państwa i równe wobec prawa. Natomiast art. 28 gwarantuje każdemu wolność sumienia i wolność wyznania, w tym prawo do wyznawania indywidualnie albo wspólnie z innymi wybranej religii lub niewyznawania żadnej oraz do swobodnego wyboru, posiadania i propagowania przekonań religijnych i innych oraz postępowania zgodnie z nimi.

Tak ukształtowane prawo, w duchu wolności, po wielu latach ścisłego nadzoru i prześladowań, ułatwiło i niejako potwierdziło dziejące się równolegle społeczne zjawisko powrotu do religii. Ludzie mogli przestać się obawiać, że w związku z „nieprawomyślną” religijną działalnością mogą spotkać ich dotkliwe sankcje. W wyniku przemian okresu *pieriestrojki* na równi z wolnością ekonomiczną i polityczną zapanowała także wolność religijna. W społeczeństwie nastąpił gwałtowny wzrost zainteresowania religią. Można w tym zjawisku doszukiwać się skutku wypełniania duchowej pustki pozostawionej w spadku przez lata komunizmu, ale nawet w ateistycznym ZSRR jako wierzących określało siebie kilkadziesiąt procent populacji, a na długo przed *pieriestrojką* w społeczeństwie popularne były wierzenia związane z astrologią, okultyzmem, ezoteryzmem²⁴. Nie był to również sam efekt wypełnienia ideologicznej próżni po marksizmie-leninizmie przez prawosławie, chociaż to w nim szerokie spektrum polityczne upatrywało ważnego, potencjalnego komponentu nowej ideologii spajającej państwo i naród²⁵. Nie tylko religia prawosławna cieszyła się zainteresowaniem. Tak duża fascynacja rozwijaniem indywidualnej duchowości jednostek spowodowała pojawienie się wielu propozycji na rynku religijnym: od tych bardziej klasycznych, jak wyznania o długiej tradycji i stabilnych

²² Matwiejuk 2016, 106–107.

²³ Konstytucja Federacji Rosyjskiej, przyjęta w głosowaniu powszechnym 12 grudnia 1993 r., „Rossijskaja gazeta” z 25 grudnia 1993 r., nr 237 (853), s. 3–6 [Конституция Российской Федерации. Принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г., „Российская газета” 25 декабря 1993 г., № 237 (853), ст. 3–6], <http://www.kremlin.ru/acts/constitution> [dostęp: 25.07.2025].

²⁴ Fagan 2013, 57. Według danych ze spisu ludności z 1937 r., jedyne w historii ZSRR, w którym zapytano o religię, w populacji powyżej 16. roku życia ponad 56% ludności uważała się za wierzących, zob. https://yakovkrotov.com/history/20/1930/1937_zher.htm [dostęp: 18.05.2026]; https://www.demoscope.ru/weekly/knigi/polka/gold_fund08.html [dostęp: 29.07.2025]. Według szacunków CIA pod koniec lat 70. w ZSRR było ok. 30% wierzących, natomiast w 1990 r. – ok. 40%, zob. „National Basic Intelligence FACTBOOK – July 1978”, s. 209; „The World Factbook – 1990”, s. 286.

²⁵ Wozniuk 1997, 195, 198–199, 205.

strukturach, przez protestanckie kościoły z całego świata o bardzo misyjnym nastawieniu, po charyzmatyczne sekty i uzdrowicieli z kraju i świata. Niektórzy w przybyłych zza granicy wyznaniach upatrywali niedostępnego wcześniej Zachodu, zaspokajali swoje pragnienie nowości, imponował im styl bycia protestanckich kaznodziejów, szukali okazji do nauki angielskiego lub wyjazdu na Zachód, a także oczekiwali uzyskania korzyści finansowych w związku z zaangażowaniem się w ruch religijny²⁶. Pomimo różnych powodów zainteresowanie religią było jednak czymś przejściowym, powierzchownym, być może charakterystycznym dla pokomunistycznego odprężenia²⁷.

Jednakże bezprecedensowa obecność zagranicznych organizacji religijnych wywołała zaniepokojenie, przede wszystkim wśród przedstawicieli RCP. Obawy budziło pojawienie się w przestrzeni, którą Cerkiew uznawała i uznaje za swoją niepodzielną domenę, konkurencji w postaci obcych elementów²⁸. Patriarchat Moskiewski zaczął podkreślać, jakim zagrożeniem dla Rosjan, duszy narodu rosyjskiego i społecznego ładu są masowo nadciągające z Zachodu obce im ruchy religijne, w tym sekty, chociaż według statystyk to zjawisko nie miało charakteru masowego²⁹. Cerkiew swoją działalnością wpisywała się w powszechne w latach 90. społeczne obawy przed aktywnością sekt³⁰. W swojej narracji korzystała ze zorganizowanych kampanii medialnych, a także usług osób powiązanych z ruchem antysektowym, w rosyjskich realiach kojarzonym przede wszystkim z osobą Aleksandra Leonidowicza Dworkina (autor pojęcia „sekta totalitarna”) i założonym przez niego Centrum Informacyjno-Konsultacyjnym im. św. męcz. Ireneusza z Lyonu (ros. *Информационно-консультационный центр имени священномученика Иринея, епископа Лионского*)³¹. Cerkiew zaczęła apelować do władz świeckich FR, m.in. ustami samego patriarchy Aleksego II, w ten sposób wywierając wpływ, żeby te podjęły stosowne kroki prawne, aby zatamować rzekomy napływ zagranicznych kaznodziejów i sekt, stanowiących zagrożenie dla bezpieczeństwa, duchowości, życia i zdrowia Rosjan³². Również inne obecne w Rosji religie (jak np. założony w czasach stalinizmu Rosyjski Związek Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów, pełniący w ZSRS funkcję „etatowych protestantów”), bojąc się o swoją pozycję, popierały apele Cerkwi³³. Trzeba także odnotować, że w obrębie rosyjskiego prawosławia, w kontrze do cerkiewnej hierarchii, podnosiły się głosy sprzeciwu wobec pomysłów zmian ustawy wyznaniowej, ograniczającej działalność nowych ruchów religijnych. W obronie wolności wyznania wypowiadali się zarówno świeccy (np. Zoja Aleksandrowna Krachmalnikowa), jak i duchowni (np. o. Gleb Jakunin czy ihumen Wieniamin Nowik)³⁴.

²⁶ Knox 2005, 99–100.

²⁷ Fagan 2013, 58–59; Filatov, Lunkin 2006, 47; Knox 2005, 101. Powierzchowność zjawiska zdają się też potwierdzać dane statystyczne pokazujące, że pomimo wzrostu liczby wierzących nie notowano wielkich wzrostów aktywnie uczestniczących w życiu religijnym, zob. <https://www.levada.ru/2007/08/13/rossiyane-i-religiya/> [dostęp: 29.07.2025].

²⁸ Shterin 2013, 188–189; Shterin, Richardson 2000, 262; Witte 1998, 11–12.

²⁹ Fagan 2013, 59; Filatov, Lunkin 2006, 38; Shterin 2013, 190; Witte 1998, 11–12.

³⁰ Knox 2005, 88; Shterin 2013, 190; Shterin 2016, 35–36.

³¹ Baran 2006, 642–645; Knox 2005, 168; Krotov 1997a, 28–31; Shterin 2013, 190–191; Shterin, Richardson 2000, 257–258.

³² Krotov 1997a, 23–25, 28.

³³ Fagan 2013, 59; Knox 2005, 86; Krotov 1997a, 26–27, 31–32.

³⁴ Knox 2005, 97–98.

Pierwszą próbę zmiany ustawy o wolności wyznań uniemożliwił kryzys konstytucyjny z 1993 r.³⁵ W międzyczasie zaczęło powstawać lokalne ustawodawstwo części składowych FR wymierzone w działalność wyznań o zagranicznej proveniencji³⁶. Po wyborach w 1995 r., wygranych przez nacjonalistów i komunistów, tworzących swoisty patriotyczny sojusz, znalazła się większość w rosyjskim parlamencie, która była gotowa zmienić prawo zgodnie z wizją Cerkwi³⁷. Warto zauważyć za Jakowem Krotowem, prawosławnym publicystą, świadkiem tamtych wydarzeń oraz przeciwnikiem zmian, że ważną rolę w dążeniach do zmiany prawa mającej ograniczyć rzekomy napływ obcych wyznań odgrywali byli członkowie sowieckiego aparatu nadzoru nad religią, powiązani z Radą ds. Religii³⁸.

Zwolennicy zmian w rosyjskim prawie wyznaniowym uzasadniali je potrzebą przedefiniowania dotychczasowej polityki państwa w tym obszarze. Podnoszono argumenty o konieczności zapewnienia „bezpieczeństwa religijnego” oraz ochrony „przestrzeni duchowej” i „narodowych religii” jako elementu stanowiącego spoiwo wspólnoty. Oprócz tego wskazywano na konieczność uregulowania kwestii m.in. rozróżnienia organizacji religijnych od „pseudoreligijnych”, wprowadzenia państwowej kontroli, zakazu „ekstremizmu religijnego”, ochrony instytucji małżeństwa, rodziny oraz dzieci przed „pseudoreligijnym fanatyzmem”, rejestracji wspólnot religijnych (w szczególności przybyłych z zagranicy misjonarzy), doprecyzowania zasady rozdziału kościoła od państwa czy wyeliminowania sprzeczności pomiędzy ustawą z 1990 r. a nową konstytucją z 1993 r.³⁹ Poza tym wskazywano też na ogólne społeczne niepokoje i obawy związane z pojawieniem się nowych ruchów religijnych oraz brak reakcji państwa na to zjawisko⁴⁰.

Pomimo początkowych obiekcji prezydenta, a nawet zastosowania weta w lipcu 1997 r., a także apeli mniejszościowych związków wyznaniowych z kraju i z zagranicy (w tym papieża), byłych dysydentów, Unii Europejskiej, organizacji Human Rights Watch (dalej: HRW), prezydenta Stanów Zjednoczonych oraz kongresmenów, nowe prawo zostało ostatecznie przyjęte⁴¹. W dniu 26 września 1997 r. prezydent Federacji Rosyjskiej Borys Jelcyn podpisał Ustawę Federalną z dnia 26 września 1997 r. nr 125-FZ – O wolności sumienia i związkach wyznaniowych⁴². Po siedmiu latach obowiązywania wolnościowej ustawy – symbolu ducha okresu *pieriestrojki* – nadeszła zmiana zwiastująca dalszy kurs polityki państwa rosyjskiego, czego efekty obserwujemy po dziś dzień.

W preambule do ustawy o wolności sumienia i związkach wyznaniowych potwierdzono konstytucyjne zasady świeckości państwa, równości wobec prawa niezależnie od stosunku do religii i przekonań, jak również prawo każdego do wolności sumienia i wyznania. Zawarto w niej także uznanie dla szczególnej dziejowej roli prawosławia w historii Rosji, już w ten symboliczny sposób czyniąc zadość temu, o co walczyła Cerkiew, potwierdzając (nie wprost), kto zajmuje dominującą pozycję w sferze symbolicznej

³⁵ Fagan 2013, 59–60; Krotov 1997a, 36.

³⁶ Fagan 2013, 60–62.

³⁷ Fagan 2013, 62–63.

³⁸ Krotov 1997a, 22; Krotov 1997b.

³⁹ Odincov 2010, 257–260, 287–288.

⁴⁰ Loginov 2005, 408–409.

⁴¹ Basova 2000, 188–189; Dunlop 1999, 30; Fagan 2013, 64–66.

⁴² Ustawa Federalna z dnia 26 września 1997 r. nr 125-FZ.

i kulturowej. Żeby nie sprawiać wrażenia faworyzowania jednego wyznania, podkreślono również szacunek dla religii stanowiących nieodłączną część spuścizny historycznej narodów Rosji, wymieniając z nazwy chrześcijaństwo, islam, buddyzm oraz judaizm – w ten sposób dyskretnie ustanawiając swoistą gradację religii. W głównej mierze art. 3, 4 oraz 5, normujące zakres prawa do wolności sumienia i wyznania, zasady w stosunkach między państwem a związkami wyznaniowymi czy kwestie edukacji religijnej, powtarzają treść regulacji z 1990 r. Nowością jest dodanie warunków, pod jakimi może zostać ograniczone prawo do wolności sumienia i wyznania: w formie ustawy federalnej, tylko na tyle, na ile to konieczne, w celu ochrony podstaw ustroju konstytucyjnego, moralności, zdrowia, praw i słuszných interesów człowieka i obywatela oraz zapewnienia obrony kraju i bezpieczeństwa państwa (art. 3 ust. 2). Zmianie uległa również kwestia przyjmowania nieletnich do związków wyznaniowych – zostało to zakazane (art. 3 ust. 5). Dodatkowo podkreślono grożącą obcokrajowcom i bezpaństwowcom odpowiedzialność za łamanie obowiązującego w Rosji ustawodawstwa regulującego prawo wyznaniowe (art. 3 ust. 1).

W rozdziale II ustawy (art. 6–8) wprowadzono podział związków wyznaniowych na dwie kategorie: grupy religijne (ros. *религиозные группы*) i organizacje religijne (ros. *религиозные организации*). Te pierwsze z racji niebycia zarejestrowanymi w państwowych rejestrach pozbawione zostały osobowości prawnej, a co za tym idzie, lokale i mienie niezbędne do działania grupy mieli przekazywać w użytkowanie jej członkowie. Organizacjom religijnym zagwarantowano także szereg przywilejów, których nie miały grupy religijne, m.in.: zwolnienie duchownych z obowiązku służby wojskowej oraz ćwiczeń wojskowych w okresie pokoju (art. 3 ust. 4), tworzenie i prowadzenie placówek edukacyjnych (art. 5 ust. 3), nauczanie religii w publicznych placówkach edukacyjnych (art. 5 ust. 4), posiadanie przy sobie przedstawicielstw zagranicznych związków wyznaniowych, niemogących zajmować się działalnością religijną (art. 13 ust. 2 i 5), prawo posługi duszpasterskiej w instytucjach publicznych, np. w szpitalach, domach dziecka, zakładach karnych (art. 16 ust. 3), prawo wytwarzania, obrotu i rozpowszechniania literatury i innych przedmiotów o przeznaczeniu religijnym (art. 17 ust. 1), wyłączne prawo do zakładania instytucji wytwarzających literaturę religijną lub przedmioty kultu (art. 17 ust. 2), prawo do prowadzenia działalności dobroczynnej i kulturalno-oświatowej wraz z prawem do tworzenia potrzebnych do tych celów instytucji, w tym środków masowego przekazu (art. 18), tworzenie placówek zawodowego kształcenia duchownych (art. 19 ust. 1), prawo do nawiązywania i utrzymywania kontaktów zagranicznych oraz wyłączność na zapraszanie obcokrajowców w celu prowadzenia przez nich religijnej działalności zawodowej (art. 20). Jedyne uprawnienia grup religijnych to: odprawianie nabożeństw i innych ceremonii religijnych, nauczanie religii i wychowanie religijne swoich wyznawców (art. 7 ust. 3). Takie uregulowanie stoi w sprzeczności z zasadą równości związków wyznaniowych wobec prawa wyrażoną w art. 4 ust. 1 tej ustawy, czy też w art. 14 ust. 2 rosyjskiej konstytucji.

Dodatkowo, by móc zarejestrować związek wyznaniowy jako organizację religijną, trzeba potwierdzić jej przynajmniej piętnastoletnią obecność na danym terenie (art. 9 ust. 1). W razie niespełnienia tego warunku można korzystać z osobowości prawnej (ale bez większości przywilejów organizacji religijnych) pod warunkiem corocznej rejestracji,

aż do wypełnienia warunku (art. 27 ust. 3). Wprowadzono także możliwość utworzenia scentralizowanych organizacji religijnych, na które składać się mają co najmniej trzy lokalne organizacje religijne, co przekłada się na ułatwione zakładanie nowych organizacji religijnych (art. 9). Poza tym, żeby móc stosować w nazwie słowa „Rosja”, „rosyjski” i pochodne, scentralizowana organizacja religijna musi mieć pięćdziesięcioletnią historię legalnej działalności na terytorium Federacji Rosyjskiej (art. 8 ust. 5). Zaostrzono wymogi rejestracji organizacji religijnych, wymagając katalogu rozbudowanych informacji, m.in. o historii religii, jej doktrynie, a w przypadku, gdy nadrzędny organ organizacji religijnej znajduje się za granicą, konstytutywny dokument zagranicznej organizacji religijnej poświadczony przez organ państwa, z którego pochodzi (art. 11). Co najważniejsze, przed istniejącymi organizacjami religijnymi postawiono obowiązek ponownej rejestracji do końca 1999 r. (art. 27 ust. 5).

Stworzono również szeroki katalog przesłanek do likwidacji organizacji religijnej (art. 14 ust. 2). Wśród powodów wymieniono w szczególności: naruszenie bezpieczeństwa publicznego, zakłócanie porządku publicznego i podważanie bezpieczeństwa państwa, działanie mające na celu gwałtowną zmianę podstaw ustroju konstytucyjnego i naruszenie integralności Federacji Rosyjskiej, tworzenie formacji zbrojnych, propagandę wojny, podżeganie do nienawiści społecznej, rasowej, narodowościowej lub religijnej czy szeroko pojęte działania na szkodę członków związków wyznaniowych oraz ich rodzin. Od 2002 r., kiedy w Rosji uchwalono Ustawę Federalną z dnia 25 lipca 2002 r. – O zwalczaniu działalności ekstremistycznej oraz Ustawę Federalną z dnia 25 lipca 2002 r. – O wniesieniu zmian i uzupełnień do aktów ustawodawczych w związku z przyjęciem Ustawy Federalnej O zwalczaniu działalności ekstremistycznej⁴³, do katalogu przesłanek do likwidacji dodano prowadzenie działalności zmierzającej do działalności ekstremistycznej, a także wprowadzono odesłanie do prawa o zwalczaniu działalności ekstremistycznej.

Wymóg ponownej rejestracji szybko okazał się podstawowym mechanizmem ograniczania i poddawania wyznań mniejszościowych kontroli organów władzy, a cel tego rozwiązania nie miał charakteru wyłącznie porządkowego czy organizacyjnego. Jego prawdziwą intencją była możliwość skontrolowania i weryfikacji istniejących w Rosji grup religijnych. Co więcej, ustawa sformułowana w taki sposób potwierdzała obowiązujące dotychczas regionalne prawo wymierzone w działalność obcych związków wyznaniowych. Oprócz tego prawo to wprost nie uprzywilejowywało RCP, np. gwarantując jej status kościoła państwowego, jednakże realizowało jej uprzednio wyartykułowane (od 1993 r.) interesy⁴⁴. Ustawa z 1997 r. utrudniała funkcjonowanie przede wszystkim nowym ruchom religijnym z kraju i zagranicy (szczególnie kościołom protestanckim

⁴³ Ustawa Federalna z dnia 25 lipca 2002 r. nr 114-FZ – O zwalczaniu działalności ekstremistycznej, ZUFR 2002, nr 30, poz. 3031 [Федеральный закон от 25 июля 2002 г. № 114-ФЗ «О противодействии экстремистской деятельности», СЗРФ 2002, № 30, ст. 3031], <http://www.kremlin.ru/acts/bank/18939> [dostęp: 11.08.2025]; Ustawa Federalna z dnia 25 lipca 2002 r. nr 112-FZ – O wniesieniu zmian i uzupełnień do aktów ustawodawczych Federacji Rosyjskiej w związku z przyjęciem Ustawy Federalnej „O zwalczaniu działalności ekstremistycznej”, ZUFR 2002, nr 30, poz. 3029 [Федеральный закон от 25 июля 2002 г. № 112-ФЗ «О внесении изменений и дополнений в законодательные акты Российской Федерации в связи с принятием Федерального закона «О противодействии экстремистской деятельности», СЗРФ 2002, № 30, ст. 3029], <http://www.kremlin.ru/acts/bank/18437> [dostęp: 11.08.2025].

⁴⁴ Knox 2005, 119.

znanym z misjonarskiej działalności, tzw. nietradycyjnym wyznaniom czy sektom), lecz także religiom, które funkcjonowały od dawna na terytorium Rosji, ale nie były oficjalnie zarejestrowane, np. nieoficjalnym odłamom prawosławia (staroobrzędowcy, „prawdziwi prawosławni”), baptystom, katolikom⁴⁵. Częściowo negatywne skutki ustawy zostały złagodzone dzięki presji społecznej, konstytucyjnym gwarancjom wolności wyznania, rozwojowi praktyki orzeczniczej czy skargom do ETPC. Jednakże wraz z nadejściem rządów W.W. Putina polityka państwa rosyjskiego wobec mniejszości religijnych uległa zaostrzeniu, religia została włączona do oficjalnej agendy ideologicznej, a kwestie wyznaniowe zaczęto ujmować w kategoriach bezpieczeństwa narodowego⁴⁶.

2. Międzynarodowe reakcje na ustawę

Rosyjska ustawa z 1997 r. stała w sprzeczności z obowiązującym Rosję prawem międzynarodowym, m.in. art. 18 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka⁴⁷, art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych (dalej: MPPOiP)⁴⁸ czy art. 9 EKPC. Naruszenie tak doniosłych umów międzynarodowych z zakresu ochrony praw człowieka musiało spotkać się z reakcją.

Już w czasie prac legislacyjnych, zanim za pierwszym razem prezydent Borys Jelcyn zawetował ustawę, 8 lipca 1997 r. organizacja pozarządowa Human Rights Watch wystosowała apel do głowy państwa FR⁴⁹. Przede wszystkim zwrócono uwagę na niezgodność nowego prawa o wolności sumienia i związkach wyznaniowych z obowiązującą rosyjską konstytucją, EKPC i MPPOiP. Wprowadzając system różnicowania religii na organizacje i grupy religijne oraz stosując niejasne sformułowania, naruszono by wyrażoną w tych aktach zasadę niedyskryminacji i prawo do wolności wyznania. W apelu podkreślono zwłaszcza niezgodność ograniczeń w stosunku do grup religijnych (m.in. dotyczących rozpowszechniania literatury religijnej i posługi w szpitalach) z art. 9 ust. 2 EKPC. Wskazywano, że idą dalej niż jest to konieczne w społeczeństwie demokratycznym, tak samo jak próba wprowadzenia różnicowania związków wyznaniowych ze względu na okres rejestracji czy „tradycyjny charakter” religii. Zwrócono uwagę na dyskryminacyjny charakter nowego prawa, co czyniłoby je niedozwolonym w świetle art. 14 EKPC. Ponadto

⁴⁵ Dunlop 1999, 37–39; Fagan 2013, 68–80; Kovatch 1998, 419–420; Witte 1998, 21–25.

⁴⁶ Lunkin 2013, 162–163.

⁴⁷ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, Paryż, 10 grudnia 1948 r., <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> [dostęp: 2.04.2026].

⁴⁸ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, przyjęty rezolucją Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych 2200 A (XXI) z dnia 16 grudnia 1966 r., otwarty do podpisu w Nowym Jorku 19 grudnia 1966 r., <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> [dostęp: 2.04.2026]; zob. też Ukaz Prezydium Rady Najwyższej ZSRS z dnia 18 września 1973 r. nr 4812-VIII O ratyfikacji Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych oraz Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, Wiadomości Rady Najwyższej ZSRS 1973, nr 40, poz. 564 [Указ Президиума Верховного Совета СССР от 18 сентября 1973 г. № 4812-VIII «О ратификации Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах и Международного пакта о гражданских и политических правах», Ведомости ВС СССР 1973, № 40, ст. 564], <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?base=ESU&n=39654&req=doc&utm> [dostęp: 18.05.2026].

⁴⁹ Russian Federation: Return to Restrictive Legislation?, 7.07.1997, <https://www.hrw.org/news/1997/07/07/russian-federation-return-restrictive-legislation> [dostęp: 6.08.2025].

zwrócono uwagę na dużą możliwą swobodę interpretacji, która pozwalałaby szczególnie władzom lokalnym na nadużycia poprzez wybiórczo restrykcyjne stosowanie prawa⁵⁰.

Również Stany Zjednoczone były zaniepokojone rosyjską ustawą z 1997 r. Raport Congressional Research Service sporządzony dla Kongresu Stanów Zjednoczonych w 1998 r. wskazywał, podobnie jak stanowisko HRW, na niezgodność nowego rosyjskiego prawa regulującego kwestie wyznaniowe z rosyjską konstytucją, a także z obowiązującym Federację Rosyjską prawem międzynarodowym⁵¹. Ta analiza kładzie większy nacisk m.in. na niedookreśloność sformułowań użytych w ustawie, a w konsekwencji zagrożenia płynące z tendencji do dyskrecjonalnego działania rosyjskiej biurokracji oraz powszechnego zjawiska korupcji. W odpowiedzi na rosyjskie działania wymierzone w wolność wyznania, oprócz licznych apeli i prób perswazji, Stany Zjednoczone zdecydowały się wprowadzić tzw. mechanizm warunkowości w sprawie udzielania pomocy finansowej Rosji w ramach Freedom Support Act. Z kolei w raporcie Departamentu Stanu Stanów Zjednoczonych na temat Rosji i krajowych praktyk w kwestii praw człowieka za rok 1997 odnotowano pierwsze incydenty naruszeń wolności wyznania związane z przyjęciem nowej kontrowersyjnej ustawy⁵². Wymieniono przypadki wysyłania wiernych do szpitala psychiatrycznego z powodu prowadzonej przez nich działalności, odwoływania z urzędu sędziego z powodu wyznawanej religii, odbierania nieruchomości, a także odmawiania rejestracji związku wyznaniowego, najmu na cele religijne pomieszczeń będących własnością państwa i prawa do odprawiania nabożeństw. Wszystkie te przypadki dotyczyły nietradycyjnych albo mniejszościowych wyznań. Zauważono też uprzywilejowane traktowanie RCP. Podobne uwagi poczyniono w raporcie z następnego roku⁵³.

Z powodu nasilenia prześladowań na tle religijnym w skali globalnej, m.in. w odpowiedzi na to, co stało się w Rosji, w USA został uchwalony International Religious Freedom Act of 1998⁵⁴. Na jego podstawie na kraje łamiące prawo do wolności wyznania mogą zostać nałożone sankcje. Ponadto z raportów Departamentu Stanu na temat praw człowieka wyodrębniono raporty na temat wolności religijnej. W bardziej szczegółowych doniesieniach zaczęły się pojawiać informacje o coraz częstszych odmowach rejestracji z nieprecyzyjnie wskazywanych przyczyn, z reguły na poziomie władz lokalnych. W głównej mierze dotknęły one Świadców Jehowy i różnych grup protestantów, narażając ich w ten sposób na ryzyko likwidacji, jako niezarejestrowanych⁵⁵. Równolegle

⁵⁰ Russian Federation: Return to Restrictive Legislation?

⁵¹ Jim Nichol, CRS Report for Congress. Russia's Religion Law: Assessments and Implications, 29.05.1998, <https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc808806/> [dostęp: 6.08.2025].

⁵² U.S. Department of State. Russia Country Report on Human Rights Practices for 1997. Released by the Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, 30.01.1998, https://1997-2001.state.gov/global/human_rights/1997_hrp_report/russia.html [dostęp: 6.08.2025].

⁵³ U.S. Department of State. Russia Country Report on Human Rights Practices for 1998. Released by the Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, 26.02.1999, https://1997-2001.state.gov/global/human_rights/1998_hrp_report/russia.html [dostęp: 6.08.2025].

⁵⁴ International Religious Freedom Act of 1998, Public Law 105-292 – Oct. 27, 1998, 112 Stat. 2787–2815.

⁵⁵ U.S. Department of State. Annual Report on International Religious Freedom for 1999 – Russia, 9.09.1999, <https://www.refworld.org/reference/annualreport/usdos/1999/en/21860> [dostęp: 7.08.2025]; U.S. Department of State. 2000 Annual Report on International Religious Freedom – Russia, 5.09.2000, https://1997-2001.state.gov/global/human_rights/irf/irf_rpt/irf_russia.html [dostęp: 8.08.2025]; U.S. Department of State. 2001 Report on International Religious Freedom – Russia, <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2001/5744.html> [dostęp: 8.08.2025].

zaczęto odnotowywać zachowania władz polegające na wzmożonej aktywności biurokracji w stosunku do mniejszościowych związków wyznaniowych – nad wyraz dokładne sprawdzanie dokumentacji, kontrole ze strony służb (policji, Federalnej Służby Bezpieczeństwa, Federalnej Służby Policji Podatkowej, Federalnej Służby Migracyjnej, inspektorów ochrony przeciwpożarowej). W raportach Departamentu Stanu zauważano zacieśniający się „sojusz tronu z ołtarzem” – RCP zaczęła pogłębiać współpracę z instytucjami władzy w FR na wielu kolejnych polach⁵⁶.

Również RE zareagowała na rosyjską zmianę prawa wyznaniowego w 1997 r. Już 6 listopada 1997 r. grupa parlamentarzystów Zgromadzenia Parlamentarnego RE (dalej: PACE) zgłosiła wniosek o podjęcie rekomendacji w sprawie nowego rosyjskiego prawa dotyczącego religii⁵⁷. W tym dokumencie PACE wyraziło opinię, że ustawa z 1997 r. powinna zostać uchylona. Wskazało na sprzeczność nowego prawa z EKPC, zobowiązaniami podjętymi przez Rosję przy akcesji i rosyjską konstytucją, pozbawienie mniejszościowych kościołów i religii fundamentalnych praw, a także wezwało rosyjską delegację do przekazania obaw rządowi i parlamentowi FR. Półtora roku później, 13 kwietnia 1999 r., grupa parlamentarzystów PACE we wniosku o wydanie postanowienia w sprawie rosyjskiego prawa dotyczącego religii i Świadców Jehowy odniosła się do prób zdelegalizowania tego związku wyznaniowego przez prokuraturę w Moskwie, a w przypadku powodzenia podobnego postępowania – wobec innych mniejszościowych religii⁵⁸. Parlamentarzyści zaapelowali, aby sprawa Świadców Jehowy została zawarta w raporcie Komisji ds. Prawnych i Praw Człowieka. Po odbyciu wizyty w Rosji w październiku 2001 r., 25 marca 2002 r. Komitet ds. Prawnych i Praw Człowieka opublikował swój raport wraz z projektem planowanej rezolucji w sprawie rosyjskiego prawa dotyczącego religii⁵⁹. We wnioskach stwierdzono, już w bardziej koncyliacyjnym tonie, że obecna rosyjska ustawa nie jest doskonała, ale stanowi akceptowalną podstawę do funkcjonowania dla związków wyznaniowych w FR. Jednakże wskazano, że prawo to mogłoby zostać poprawione, m.in. poprzez usunięcie wymogu potwierdzonej piętnastoletniej obecności związku wyznaniowego na terenie FR przy rejestracji oraz ujednoczenie na poziomie federalnym rozbieżności w stosowaniu prawa przez lokalne władze (w czym upatruje się główne źródło problemu dyskryminacji mniejszościowych związków wyznaniowych)⁶⁰.

Ostatecznie w rezolucji nr 1278 z dnia 23 kwietnia 2002 r. PACE przedstawiło władzom rosyjskim następujące rekomendacje: należy ujednoczyć stosowanie prawa dotyczącego religii; Ministerstwo Sprawiedliwości FR powinno aktywnie rozwiązywać spory między lokalnymi urzędnikami a związkami wyznaniowymi, zanim sprawa trafi do sądu; nie można konfiskować majątku rozwiązanego zgodnie z prawem związku

⁵⁶ U.S. Department of State. Annual Report on International Religious Freedom for 1999 – Russia; U.S. Department of State. 2000 Annual Report on International Religious Freedom – Russia; U.S. Department of State. 2001 Report on International Religious Freedom – Russia.

⁵⁷ Doc. 7957, New Russian law on religion. Motion for a recommendation, 6.11.1997, <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=7912&lang=EN> [dostęp: 8.08.2025].

⁵⁸ Doc. 8351 revised, Russian law on religion and Jehovah's Witnesses. Motion for an order, 13.04.1999, <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=8699&lang=EN> [dostęp: 9.08.2025].

⁵⁹ Doc. 9393, Russia's law on religion. Report. Committee on Legal Affairs and Human Rights, 25.03.2002, <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=9672&lang=EN> [dostęp: 9.08.2025].

⁶⁰ Doc. 9393, Russia's law on religion. Report....

wyznaniowego, zanim nie zostaną wyczerpane wszystkie środki prawne (zarówno krajowe, jak i międzynarodowe); powinien zostać powołany niezależny, pozasądowy organ kontrolny, w którym reprezentowane byłyby związki wyznaniowe i który mógłby ułatwić rozwiązywanie sporów z władzą; należałoby przyspieszyć pracę nad projektem ustawy zapewniającym służbę zastępczą; w mediach publicznych religie powinny mieć zagwarantowany regularny czas antenowy⁶¹.

3. Ustawa z 1997 r. w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

Proces powstawania ustawy o wolności sumienia i związkach wyznaniowych, a także związane z nim kontrowersje miały miejsce w okresie akcesji Rosji do RE. FR stała się członkiem tej organizacji międzynarodowej pomimo tego, że nie spełniała w pełnym zakresie standardów członkostwa⁶², niejako w efekcie udzielonego jej kredytu zaufania w atmosferze optymizmu lat 90., kiedy to RE zamierzała wspomagać rozwój idei praw człowieka w państwach postkomunistycznych⁶³. Rosja została przyjęta do grona państw członkowskich, żeby umocnić jej więzi z Europą oraz jej dziedzictwem – z nadzieją, że być może w FR dojdzie do trwałych zmian, umocni się idea rządów prawa i demokratycznego państwa prawa.

Niestety spodziewana poprawa sytuacji nie nastąpiła, nadzieje okazały się złudne. Państwo rosyjskie nie wypełniło wielu swoich zobowiązań podjętych przy akcesji do RE, było państwem najczęściej naruszającym EKPC. Z uwagi na utrwaloną w praktyce władz instrumentalizację prawa Rosja od początku członkostwa wykazywała ograniczoną kompatybilność z porządkiem normatywnym RE. Próby apelowania o zmianę działania kończyły się tym, że państwo rosyjskie markowało ustępstwa i pozytywne działania, żeby dalej realizować swoją politykę i dążyć do wyznaczonych przez siebie celów. Tak też było w przypadku regulacji wolności sumienia i wyznania. Trzy miesiące po tym, jak PACE uchwaliło skierowaną do władz rosyjskich rezolucję nr 1278, uchwalona została Ustawa Federalna z dnia 25 lipca 2002 r. – O zwalczaniu działalności ekstremistycznej, która dawała władzy możliwość zwalczania religii pod pretekstem potencjalnego zagrożenia dla bezpieczeństwa narodowego⁶⁴. Po szeregu napięć, w tym zawieszaniu praw rosyjskiej delegacji w ramach PACE (w latach 2000–2001 z powodu wojny w Czeczenii, czy po

⁶¹ Resolution 1278 (2002), Russia's law on religion, 23.04.2002, <https://pace.coe.int/en/files/16992/html> [dostęp: 9.08.2025].

⁶² O ile Komitet Ministrów w swojej rezolucji z lutego 1996 r. stwierdził, że Federacja Rosyjska spełnia warunki z art. 3 Statutu Rady Europy konieczne do bycia zaproszonym do członkostwa w RE (uznaje zasadę rządów prawa oraz gwarantowania wszystkim pod swoją jurysdykcją praw człowieka i podstawowych wolności), o tyle na etapie opiniowania wniosku o członkostwo Rosji w Radzie Europy przez PACE wyrażane były wątpliwości co do istnienia rządów prawa i poszanowania praw człowieka (szczególnie w kontekście wojny w Czeczenii). Resolution (96) 2, Invitation to the Russian Federation to become a member of the Council of Europe, 8.02.1996, <https://rm.coe.int/090000168062e4fa> [dostęp: 4.01.2026]; Doc. 7463, Russia's application for membership of the Council of Europe. Committee Opinion. Committee on Legal Affairs and Human Rights, 18.01.1996, <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=7397&lang=EN> [dostęp: 4.01.2026].

⁶³ Jordan 2003, 281, 284–285; Kahn 2019, 283; Ziemblicki 2021, 806–807.

⁶⁴ Shterin, Dubrovsky 2019, 223–224; Terzyan 2023, 509.

dokonaniu aneksji Krymu w 2014 r. – do 2019 r.) ostatecznie, w konsekwencji rosyjskiej agresji na Ukrainę, FR z dniem 16 marca 2022 r. została wykluczona z RE.

Z powodu zmian prawa wyznaniowego w 1997 r. w związku z zaostrzeniem polityki władz wobec mniejszościowych, nietradycyjnych religii, ETPC rozstrzygał co najmniej kilka spraw dotyczących naruszeń wolności myśli, sumienia i wyznania (art. 9 EKPC). Jednym z pierwszych był wyrok z dnia 5 października 2006 r. w sprawie *Moscow Branch of The Salvation Army v. Russia*⁶⁵. Armia Zbawienia była obecna w Rosji już od 1913 r., w okresie ZSRS była zakazana, została reaktywowana w 1992 r. Na podstawie ustawy z 1997 r., jak wszystkie obecne dotąd w FR związki wyznaniowe, musiała zostać ponownie zarejestrowana. Jednakże Moskiewskiemu Oddziałowi Armii Zbawienia (dalej: MOAZ) odmówiono rejestracji z powodu braku wymaganej liczby członków, nieprzedstawienia dokumentów legalnego pobytu zagranicznych członków, przyjęcia, że jest to przedstawicielstwo zagranicznej organizacji religijnej, rzekomego paramilitarnego charakteru organizacji (na co miałyby wskazywać umundurowanie członków i posługiwanie się przez nich stopniami wojskowymi) oraz nieprecyzyjnego określenia wyznania (*Moscow Branch...*, § 14–17). Sądy I i II instancji utrzymały decyzję o odmowie rejestracji w mocy, co niosło za sobą groźbę likwidacji tego związku wyznaniowego, natomiast Sąd Konstytucyjny uchylił wyrok i przekazał do ponownego rozpoznania, co odsunęło widmo rozwiązania MOAZ, jednakże nie zagwarantowało rejestracji i związanego z nią szeregu praw przysługujących organizacjom religijnym (§ 21–24). W tej sytuacji działalność MOAZ była utrudniona (§ 29–33).

W swoim orzeczeniu ETPC podkreślił, że wolność myśli, sumienia i wyznania jest podstawą demokratycznego społeczeństwa (*Moscow Branch...*, § 57). Wolność religijna jest przede wszystkim sprawą jednostki i jej sumienia, ale oznacza też swobodę w uzewewnętrznianiu swoich przekonań, także publicznie i wspólnie z innymi. Z tego powodu jest ściśle powiązana z wolnością zrzeszania się, a autonomiczne istnienie wspólnot religijnych jest niezbędne dla zachowania pluralizmu w demokratycznym społeczeństwie. Z kolei obowiązek neutralności i bezstronności państwa jest nie do pogodzenia z jego kompetencją do oceny zasadności przekonań religijnych (§ 58). Jak stwierdził ETPC, sposób, w jaki prawnie gwarantowana jest ta wolność, oraz to, jak prawo to jest stosowane, świadczą o stanie demokracji w danym państwie (§ 59). Z tych powodów ETPC odrzucił stwierdzenia władz rosyjskich dotyczące powodów odmowy rejestracji. Poddał także krytyce ustawowy wymóg ponownej rejestracji narzucony przez nową ustawę wyznaniową (§ 72–74). Zdaniem Trybunału arbitralne działania władz, polegające na odmowie utworzenia związku wyznaniowego z samego powodu niecelowości, były wprost sprzeczne z rosyjską ustawą wyznaniową (§ 85). Za niezasadne uznano istniejące w ustawie z 1997 r. różnicowanie w traktowaniu obywateli rosyjskich i obcych przy korzystaniu z prawa do wolności religijnej na terenie FR (§ 82). Zagraniczne pochodzenie MOAZ (centrala Armii Zbawienia znajduje się za granicą) nie było wystarczającym powodem odmowy, nawet na gruncie prawa rosyjskiego (§ 83). Państwo nie może oceniać, czy przekonania

⁶⁵ Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 5 października 2006 r., *Moscow Branch of The Salvation Army v. Russia*, skarga nr 72881/01.

oraz sposób organizacji życia religijnego (nazywanie się „armią” i stosowanie mundurów oraz stopni podobnych do wojskowych) są słuszne. Za niepoważne uznano twierdzenia o zagrożeniu dla bezpieczeństwa państwa spowodowanym rzekomymi dążeniami MOAZ do zmiany ustroju państwa siłą (§ 92). Również niezasadne były żądania szczegółowego doprecyzowania przynależności wyznaniowej, do czego nie było podstawy prawnej w ustawie z 1997 r. (§ 89–90). ETPC stwierdził, że swoim postępowaniem władze rosyjskie dopuściły się naruszeń art. 11 EKPC w świetle art. 9.

11 stycznia 2007 r. ETPC wydał wyrok w sprawie *Kuznetsov and Others v. Russia*⁶⁶, która dotyczyła naruszenia praw do wolności sumienia i wyznania Świadków Jehowy z Czelabińska. Od lutego 1999 r. wynajmowali oni legalnie, za pośrednictwem zarejestrowanego Centrum Administracyjnego Organizacji Religijnej Świadków Jehowy, pomieszczenia w miejscowej szkole zawodowej do przeprowadzania swoich zgromadzeń religijnych. Jedno z takich zgromadzeń, odbywające się 16 kwietnia 2000 r., było otwarte, jednak skierowane przede wszystkim do osób głuchoniemych (*Kuznetsov...*, § 19–21). Zostało przerwane bez podania jasnego powodu (pretekstem była rzekoma obecność na spotkaniu dzieci bez zgody rodziców) przez interwencję przewodniczącej regionalnej Komisji Praw Człowieka, której towarzyszyli dwaj milicjanci i osoba nagrywająca całe zajście (§ 24, 63). Następnego dnia władze szkoły wynajmującej pomieszczenia rozwiązały umowę, podając przy tym nie do końca jasne powody swojej decyzji (§ 31). Czelabińscy Świadkowie Jehowy bezskutecznie domagali się wszczęcia śledztwa przez prokuraturę, a w postępowaniu z powództwa cywilnego sądy obu instancji nie odnosiły się do kluczowych dowodów i zeznań, odrzucały spójne relacje wielu świadków (uznając je za stroniczne), a w samych wyrokach brak było logicznego powiązania pomiędzy ustaleniami a wnioskami (§ 32–34, 38–40, 84).

Zdaniem ETPC ludzie zgromadzeni na publicznym spotkaniu, podczas którego zebrani studiują Biblię i wspólnie się modlą, korzystali ze swojego prawa do wolności wypowiedzi oraz wolności zgromadzenia się, ale z racji religijnego charakteru spotkania przede wszystkim korzystali z prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania, więc także ochrony na podstawie art. 9 EKPC (*Kuznetsov...*, § 53, 57). Doszło do ingerencji w prawo do wolności religijnej skarżących, ponieważ władze, w tym przypadku reprezentowane przez funkcjonariuszy państwa (przewodniczącą Komisji Praw Człowieka oraz dwóch milicjantów) doprowadziły do przedwczesnego zakończenia zgromadzenia, pod pretekstem rzekomego braku wymaganych dokumentów (bez podania, o jakie konkretnie chodziło – § 70). Świadkowie Jehowy legalnie wynajmowali pomieszczenia w szkole, ich działania nie miały na celu tworzenia struktur religijnych z udziałem uczniów czy pracowników szkoły (§ 71–72). Kroki podjęte przez przedstawicieli organów ścigania nie były związane z jakimkolwiek prowadzonym śledztwem ani z jakąkolwiek skargą o zakłócanie porządku publicznego (§ 74). Fakt, że przedstawiciel władzy działał bez legalnej podstawy, choć w towarzystwie milicjantów, co mogło sprawiać wrażenie oficjalnych działań, nie zwalnia państwa z odpowiedzialności za taką ingerencję na gruncie

⁶⁶ Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 11 stycznia 2007 r., *Kuznetsov and Others v. Russia*, skarga nr 184/02.

EKPC (§ 61). Doszło również do naruszenia prawa do rzetelnego procesu, gwarantowanego w art. 6 Konwencji. Sądy nie wskazywały przyczyn odmowy uwzględnienia zeznań świadków zdarzenia, będących jednocześnie członkami związku wyznaniowego. Pomijały także związek przyczynowy pomiędzy interwencją przedstawicieli władz publicznych a przerwaniem zgromadzenia religijnego, nie podejmując próby wyjaśnienia okoliczności, w jakich do tego doszło. W konsekwencji sądy rosyjskie nie rozpatrywały zarzutu braku podstawy prawnej działań funkcjonariuszy publicznych, uchylając się od merytorycznej oceny naruszenia prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania (§ 84).

Ze zmianami rosyjskiej ustawy regulującej prawo wyznaniowe w 1997 r. związana jest również sprawa *Church of Scientology Moscow v. Russia*, zakończona wyrokiem ETPC z dnia 5 kwietnia 2007 r.⁶⁷ Moskiewski Kościół Scjentologiczny (dalej: MKS) został zarejestrowany jako związek wyznaniowy posiadający osobowość prawną w 1994 r. na podstawie przepisów ustawy RFSRS z 1990 r. Wraz ze zmianą prawa w 1997 r. przed MKS postawiono wymóg ponownej rejestracji. W latach 1998–2005 scjentolodzy złożyli 11 wniosków o zarejestrowanie ich związku wyznaniowego jako organizacji religijnej, ale za każdym razem im odmawiano (wskazując głównie kwestie proceduralne, rzekome braki w dokumentacji, *Church of Scientology...*, § 79). Działo się tak nawet pomimo korzystnych dla nich kilku wyroków sądów, które uznawały odmowy rejestracji przez władze rosyjskie za niezgodne z prawem (§ 22–24, 47–49). Orzeczenia te były ignorowane przez Departament Sprawiedliwości odpowiedzialny za rejestrację (§ 91). Nawet wbrew orzeczeniu Sądu Konstytucyjnego, według którego nie można było stosować wymogu udowodnienia co najmniej piętnastoletniej obecności w przypadkach związków wyznaniowych zarejestrowanych legalnie przed ustawą z 1997 r., wymagano tego od MKS (§ 95). Brak ponownej rejestracji wiązał się z sankcją rozwiązania MKS, jednakże zgodnie z orzecznictwem rosyjskiego Sądu Konstytucyjnego w sprawie dotyczącej MOAZ, związek wyznaniowy można byłoby zlikwidować tylko wtedy, gdy ten przestał funkcjonować lub jego działalność była niezgodna z prawem (§ 82). Na tej podstawie MKS nie został zlikwidowany, ale też nie mógł się cieszyć pełnią uprawnień, które przysługiwały organizacji religijnej, podobnie jak w sprawie *Moscow Branch of The Salvation Army v. Russia* (*Church of Scientology...*, § 83–84).

W orzeczeniu *Church of Scientology Moscow v. Russia* ETPC raz jeszcze podkreślił znane już tezy, że wolność religijna leży u podstaw demokratycznego społeczeństwa i jest kluczowa dla zapewnienia nieodzownego dla jego funkcjonowania pluralizmu (§ 71). Wskazał również na konieczność interpretowania art. 9 w świetle art. 11 EKPC, bo tylko w tej perspektywie prawo wierzących, tradycyjnie tworzących wspólnoty religijne, do manifestowania swojej religii i swobodnego zrzeszania się jest chronione przed arbitralną ingerencją państwa. Zaznaczono również, że państwo ma obowiązek pozostawania neutralnym i bezstronnym, a co za tym idzie, nie ma żadnych kompetencji do oceniania zasadności przekonań religijnych (§ 72). Zdaniem ETPC jeśli już państwo ingeruje w wolność zrzeszania się w celu ochrony swoich instytucji oraz obywateli przed zagrażającymi

⁶⁷ Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 5 kwietnia 2007 r., *Church of Scientology Moscow v. Russia*, skarga nr 18147/02.

im stowarzyszeniami, musi to czynić wtedy, gdy jest to konieczne, za taką interwencją stoją istotne powody i dzieje się to na podstawie ściśle sformułowanych wyjątków (§ 75). Odmowa przyznania osobowości prawnej stowarzyszeniu może stanowić ingerencję w prawo do wolności zrzeszania się, a gdy dotyczy wspólnoty religijnej – także w prawo do wolności wyznania (§ 81).

Sprawa *Kimlya and Others v. Russia*, zakończona wyrokiem ETPC z dnia 1 października 2009 r.⁶⁸, również dotyczyła scjentologów i odmów rejestracji przez organy państwa. Skarżącymi w tej sprawie byli przedstawiciele tego wyznania z Surgutu oraz Niżniekamska. Kościół Scjentologiczny w Surgucie początkowo działał jako organizacja pozarządowa, ale na podstawie zmienionego rosyjskiego prawa o organizacjach pozarządowych musiał przejść ponowną rejestrację, której odmawiano, wskazując na religijny charakter tego stowarzyszenia (*Kimlya...*, § 9–10). Dopiero w 2000 r. został złożony wniosek o zarejestrowanie go jako lokalną organizację religijną, posiadającą osobowość prawną (§ 12). Z kolei wierni z Niżniekamska działali od 1998 r. i również wnioskowali o rejestrację w 1999 r. (§ 22). W obu przypadkach grupy religijne nie były zarejestrowane pod rządami ustawy z 1990 r., dlatego nie dotyczyło ich wspomniane wcześniej orzeczenie Sądu Konstytucyjnego w sprawie związków wyznaniowych zarejestrowanych przed ustawą z 1997 r., zwalniające z udowadniania piętnastoletniej obecności na danym obszarze (§ 59). Stąd też scjentolodzy z Surgutu i Niżniekamska spotykali się z odmowami rejestracji, przede wszystkim z powodu niespełniania stawianego przez nowe prawo wymogu udowodnienia co najmniej piętnastoletniej obecności na danym obszarze ani przynależności do scentralizowanej organizacji religijnej (§ 13, 41). Dodatkowo w przewlekłym procesie rejestracji przy odmowach urzędnicy powoływali się na braki w dokumentacji, konieczność zasięgnięcia opinii ekspertów ds. religii czy rozporządzenia Ministerstwa Ochrony Zdrowia FR zakazującego stosowania scjentologicznych praktyk medycznych (§ 28). Przez brak uzyskania statusu organizacji religijnej posiadającej osobowość prawną obie wspólnoty napotykały trudności w prowadzeniu swojej działalności – nie posiadając odpowiednich uprawnień, m.in. nie mogły posiadać ani wynajmować mienia, posiadać kont bankowych, zatrudniać pracowników, prowadzić działalności wydawniczej, charytatywnej czy edukacyjnej, posiadać i prowadzić miejsc kultu, utrzymywać kontaktów z zagranicą (§ 14, 85–86).

Wyrok ETPC w sprawie *Kimlya and Others v. Russia* zawiera jeszcze dalej idącą krytykę rosyjskiego prawa wyznaniowego. Zdaniem Trybunału możliwość utworzenia stowarzyszenia posiadającego osobowość prawną umożliwiającego działanie w obszarze wspólnego zainteresowania danej grupy stanowi jeden z najważniejszych aspektów wolności zrzeszania się. Odmowa przyznania osobowości prawnej przez władze krajowe stanowi ingerencję w wykonywanie tego prawa. Jeśli dotyczy wspólnoty religijnej, stanowi również ingerencję w wykonywanie prawa do wolności wyznania danej wspólnoty, jak i jej członków (*Kimlya...*, § 84). Dlatego też ograniczony status grup religijnych, niebędących tak uprzywilejowanymi jak organizacje religijne posiadające osobowość prawną i szereg

⁶⁸ Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 1 października 2009 r., *Kimlya and Others v. Russia*, skargi nr 76836/01 i 32782/03.

związanych z nią możliwości działania, nie pozwala skutecznie korzystać z prawa do wolności wyznania, gwarantowanego przez EKPC (§ 85–86). Państwo ma prawo do pewnej kontroli w procesie rejestracji wspólnot religijnych, np. w celu ochrony porządku publicznego, ale nie może w sposób arbitralny, bez pilnej potrzeby społecznej czy odpowiednich i wystarczających powodów, pozbawiać ich osobowości prawnej, zwłaszcza przez tak długi okres (15 lat), niespotykany w żadnym innym państwie przynależącym do RE i nieznajdujący uzasadnienia w demokratycznym społeczeństwie (§ 97–98). Dodatkowo ETPC zauważył, że podstawa odmowy (zasada piętnastoletniej obecności) była oparta na względach czysto formalnych, niezwiązanych z realnym funkcjonowaniem (jakąkolwiek nielegalną działalnością) i dotyczyła w głównej mierze nowo powstałych grup religijnych, niebędących częścią ściśle hierarchicznych struktur kościelnych (nie wpisując się w kategorię religii „tradycyjnych” – § 101).

W jednym z ostatnich wyroków ETPC, który dotyczył Świadków Jehowy w Rosji, czyli orzeczeniu z dnia 7 czerwca 2022 r. w sprawie *Taganrog LRO and Others v. Russia*⁶⁹, również skrytykowano rozwiązania przyjęte w rosyjskim prawie wyznaniowym służące do ograniczania aktywności niektórych związków wyznaniowych. Wyrok ten dotyczył 20 spraw z lat 2008–2019, w które zaangażowanych było ponad 1400 skarżących, zarówno pojedynczych wyznawców, jak i wspólnot religijnych posiadających osobowość prawną. Po tym, jak w 2007 r. Prokurator Generalny Federacji Rosyjskiej ogłosił, że Świadkowie Jehowy stanowią zagrożenie dla porządku publicznego, zaczęto kontrolować działalność tego związku wyznaniowego pod kątem działalności ekstremistycznej. W przypadku wspólnoty z Taganrogu, która dała nazwę całej sprawie przed ETPC, pod zarzutami doprowadzenia do śmierci swoich członków (z powodu obowiązującego wyznawców tej religii zakazu transfuzji krwi), rozpowszechniania literatury ekstremistycznej, odprawiania nabożeństw poza obszarem działania określonym w statucie, uchylania się od służby zastępczej przez wiernych, sąd uznał tę wspólnotę za ekstremistyczną i postanowił o jej likwidacji (*Taganrog LRO...*, § 14, 24). Również w innych częściach Rosji władze podjęły działania wymierzone w Świadków Jehowy – zaczęto ich szczególnie nadzorować, przeszukiwano siedziby związków wyznaniowych, konfiskowano „nielegalną” literaturę o rzekomym ekstremistycznym charakterze, blokowano strony internetowe, uznawano za ekstremistów czy pozbawiano własności, w tym nieruchomości (§ 28–113).

ETPC stwierdził, podobnie jak w poprzednich orzeczeniach, że powyższe działania władz rosyjskich stanowiły naruszenia wolności myśli, sumienia i wyznania w związku z wolnością zgromadzeń i stowarzyszenia się, a także wolności słowa. Ingerencja w te wolności nie była ani określona prawem, ani tym bardziej konieczna w demokratycznym społeczeństwie (*Taganrog LRO...*, § 189, 233, 255). Trybunał podkreślił brak jakichkolwiek dowodów przemocy, nienawiści czy przymusu ze strony Świadków Jehowy, uznając za niemające ekstremistycznego charakteru, a więc dozwolone, „pokojowe przekonanie” o wyższości własnej religii i zachęcanie do nawrócenia z „fałszywych religii” (§ 156–158). Za nielegalny uznano całkowity zakaz działalności Świadków Jehowy,

⁶⁹ Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 7 czerwca 2022 r., *Taganrog LRO and Others v. Russia*, skargi nr 32401/10 i 19 in.

obowiązujący w Rosji od 2017 r. (§ 252–255). Ponadto ETPC poddał krytyce rosyjską ustawę o zwalczaniu ekstremizmu z 2002 r., która m.in. wprowadzała zmiany do ustawy wyznaniowej z 1997 r., uznając ją za nieprecyzyjną, zawierającą zbyt szeroką definicję działalności ekstremistycznej oraz niezapewniającą systemu właściwej kontroli sądowej, która potencjalnie chroniłaby przed nieuzasadnioną ingerencją (§ 158–159). Trybunał przypomniał również, że władze państwowe muszą zachować neutralność i bezstronność w stosunku do związków wyznaniowych oraz działać w dobrej wierze (§ 254). Odniósł się także wprost do rosyjskiej ustawy z 1997 r., wskazując na odmienne traktowanie nietradycyjnych religii i odmawianie im rejestracji w oparciu o nieadekwatne podstawy prawne (§ 245).

Z przywołanych orzeczeń wyłania się spójna linia dotycząca kolektywnego wymiaru wolności religijnej, autonomii wspólnot wyznaniowych, standardów rejestracji oraz granic ingerencji państwa w działalność religijną. ETPC konsekwentnie podkreśla, że wolność myśli sumienia i wyznania jest jednym z fundamentów społeczeństwa demokratycznego, a nierozzerwalnie związany z nim pluralizm zależy właśnie od tej wolności. Trybunał wskazuje, że art. 9 należy odczytywać w świetle art. 11 EKPC, ponieważ tylko w ten sposób gwarantowana jest rzeczywista autonomia wspólnot wyznaniowych i ochrona przed nieuzasadnioną ingerencją państwa. ETPC traktuje możliwość utworzenia podmiotu prawnego w celu wspólnego działania w określonym celu jako jeden z najważniejszych aspektów wolności zrzeszania się, a jeśli dotyczy do wspólnoty religijnej – również wolności religijnej. Z racji ciężącego na państwie obowiązku neutralności i bezstronności nie ma ono kompetencji do tego, żeby wartościować zasadność przekonań religijnych. Zgodnie z art. 9 ust. 2 EKPC jakakolwiek ingerencja w wolność myśli, sumienia i wyznania musi być przewidziana prawem, konieczna w demokratycznym społeczeństwie oraz służyć jednemu z uzasadnionych celów (interesom bezpieczeństwa publicznego, ochronie porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronie praw i wolności innych osób).

Omówione powyżej sprawy przeciwko Rosji rozstrzygane przed ETPC pokazały, że odmawianie lub przewlekłe blokowanie rejestracji, nadmierny formalizm w stosunku do rejestrowania „niepożądanych” wspólnot religijnych, wymaganie swoistego „okresu próby” nie są motywowane pilną potrzebą społeczną ani istotnymi i wystarczającymi powodami. Negatywnie oceniane jest także różnicowanie sytuacji wspólnot religijnych ze względu na ich zagraniczne pochodzenie. Uzasadniona ingerencja w wolność religijną powinna mieć bowiem wyraźną podstawę prawną. Nie można ograniczać wolności pod pretekstem „przeciwdziałania ekstremizmowi”, na podstawie nieprecyzyjnych jego definicji, bez wykazania rzeczywistych elementów przemocy, nienawiści czy przymusu w działalności wspólnoty religijnej. Ponadto Trybunał podkreśla znaczenie rzetelnej kontroli sądowej dla ochrony wolności myśli, sumienia i wyznania.

Podsumowanie

Uchwalenie rosyjskiej Ustawy Federalnej z dnia 26 września 1997 r. nr 125-FZ – O wolności sumienia i związkach wyznaniowych stanowiło istotny zwrot w polityce wyznaniowej Federacji Rosyjskiej. Ustawa z 1997 r. była jednym z pierwszych instrumentów systemowej przebudowy relacji państwo–Kościół w kierunku modelu selektywnego pluralizmu, podporządkowanego interesowi państwa i uprzywilejowanej pozycji prawosławia. Po krótkim okresie liberalizacji w duchu *pieriestrojki*, umożliwiającej rzeczywiste korzystanie z prawa do wolności wyznania, państwo rosyjskie powróciło do tradycyjnej, znanej już ze swojej historii kontroli nad sferą religijną. Nowa regulacja, przy zachowaniu pozorów standardów równouprawnienia związków wyznaniowych i świeckości, w praktyce faworyzowała wybrane wyznania, postrzegane jako tradycyjne, szczególnie rolę przypisując zwłaszcza prawosławiu. Ustawa, zgodna z oczekiwaniami Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, wpisywała się w szerszy proces odbudowy jej pozycji jako jednego z filarów rosyjskiej tożsamości po upadku komunizmu. Wprowadzała również bariery dla mniejszości religijnych i wspólnot zagranicznych.

Reakcje społeczności międzynarodowej – Rady Europy, Stanów Zjednoczonych czy organizacji pozarządowych – jednoznacznie wskazywały na sprzeczność nowych regulacji z konstytucją Federacji Rosyjskiej oraz podstawowymi standardami prawa międzynarodowego w zakresie ochrony wolności religijnej. Liczne sprawy rozpatrywane przez ETPC potwierdziły, że w praktyce ustawa stała się narzędziem ograniczania pluralizmu religijnego i była wymierzona w mniejszości. W orzecznictwie identyfikowano te same naruszenia – utrudnianie i odmawianie rejestracji gwarantującej osobowość prawną, mające na celu ograniczanie działalności mniejszościowych, nietradycyjnych związków wyznaniowych. Trybunał wielokrotnie podkreślał, że takie działania pozostają w sprzeczności z zasadą neutralności państwa i naruszają art. 9 EKPC, a wolność religijna jest nieodzowna dla zapewnienia pluralizmu w demokratycznym społeczeństwie. Jednym z nielicznych pozytywnych rezultatów spraw prowadzonych przeciwko Federacji Rosyjskiej rozpoznawanych przez ETPC było ukształtowanie i rozwinięcie jego linii orzeczniczej dotyczącej kolektywnego wymiaru wolności religijnej.

Z perspektywy lat można stwierdzić, że przyjęcie ustawy z 1997 r. było jednym z sygnałów świadczących o tym, iż Rosja nie zamierzała realnie integrować się z systemem zachodnim ani respektować demokratycznych standardów ochrony praw człowieka, m.in. wyznaczanych przez EKPC. Rozdźwięk między deklaracjami a praktyką, jak i selektywne oraz instrumentalne traktowanie prawa stały się charakterystycznymi cechami rosyjskiej polityki, kontynuacją dobrze znanego w tamtejszej rzeczywistości nihilizmu prawnego. Ustawa z 1997 r., nad którą prace toczyły się podczas prób integracji z Zachodem, nie tylko ukształtowała model stosunków państwa i religii w Federacji Rosyjskiej, lecz także symbolicznie zapoczątkowała proces odchodzenia od wartości demokratycznych i praw człowieka w stronę modelu autorytarnego.

Bibliografia

- Anderson, John. 1994. *Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States*. Cambridge–Melbourne–New York: Cambridge University Press.
- Andrzejewski, Piotr. 2019. „Trwałe czynniki w rosyjskiej polityce zagranicznej”. *Studia Polityczne* 47(1): 75–91, <https://doi.org/10.35757/STP.2019.47.1.4>.
- Baran, Emily B. 2006. „Negotiating the Limits of Religious Pluralism in Post-Soviet Russia: The Anticult Movement in the Russian Orthodox Church, 1990–2004”. *The Russian Review* 65(4): 637–656.
- Basova, Irina G. 2000. „Freedom under Fire: The New Russian Religious Law”. *Temple International and Comparative Law Journal* 14(1): 181–208.
- Bartnicki, Adam R. 2012. „Nieudany projekt – demokratyczna Rosja”. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem* 34(1): 61–79.
- Bartnicki, Adam R. 2018. „Borys Jelcyn jako przywódca polityczny”. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne i Medioznawcze* 1: 43–60, <https://doi.org/10.14746/ssp.2018.1.3>.
- Bartnicki, Adam R. 2024. *Borys Jelcyn. Studium politycznego upadku*. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy.
- Blakkisrud, Helge. 2023. „Russkii as the New Rossiiskii? Nation-Building in Russia after 1991”. *Nationalities Papers* 1: 64–79, <https://doi.org/10.1017/nps.2022.11>.
- Bosiacki, Adam. 2011. „Podstawowe instytucje systemu prawa państw totalitarnych. Zarys typologii”. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji* 87: 153–163.
- Byś, Jelena. 2004. „Normalizacja sytuacji prawnej związków wyznaniowych w Federacji Rosyjskiej w oparciu o ustawę RRFSR o wolności wyznań z 25 października 1990 roku”. *Prawo Kanoniczne: Kwartalnik Prawno-Historyczny* 47(1-2): 241–267.
- Cywiński, Zbigniew. 2014. „Nihilizm prawny”. W: *Socjologia prawa. Główne problemy i postacie*, red. Andrzej Kojder, Zbigniew Cywiński, 242–247. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Davis, Nathaniel. 1995. *A Long Walk to Church. A Contemporary History of Russian Orthodoxy*. Boulder–San Francisco–Oxford: Westview Press.
- Doroszczyk, Justyna. 2018. „Moscow – Third Rome as Source of Anti-Western Russian Geopolitics”. *Historia i Polityka* 24(31): 47–59, <http://dx.doi.org/10.12775/HiP.2018.010>.
- Dunlop, John B. 1999. „Russia’s 1997 Law Renews Religious Persecution”. *Demokratizatsiya* 1: 28–41.
- Fagan, Geraldine. 2013. *Believing in Russia – Religious Policy after Communism*. London: Routledge.
- Filatov, Sergei, Roman Lunkin. 2006. „Statistics on Religion in Russia: The Reality behind the Figures”. *Religion, State & Society* 34(1): 33–49.
- Jordan, Pamela A. 2003. „Russia’s Accession to the Council of Europe and Compliance with European Human Rights Norms”. *Demokratizatsiya* 2: 281–296.
- Kahn, Jeffrey. 2019. „The Rule of Law under Pressure: Russia and the European Human Rights System”. *Review of Central and East European Law* 44(3): 275–295, <https://doi.org/10.1163/15730352-04403005>.
- Klimovich, Stanislav. 2023. „From Failed Democratization to the War against Ukraine: What Happened to Russian Institutions under Putin?”. *Zeitschrift für Politikwissenschaft* 33: 103–120, <https://doi.org/10.1007/s41358-023-00345-7>.
- Knox, Zoe. 2005. *Russian Society and the Orthodox Church. Religion in Russia after Communism*. London: Routledge.

- Kowalski, Jerzy. 2009. *Konstytucja Federacji Rosyjskiej a rosyjska i europejska tradycja konstytucyjna*. Warszawa–Poznań: Polskie Wydawnictwo Prawnicze „Juris”.
- Kovatch Jr, William J. 1998. „All Religions Are Equal, but Some Are More Equal than Others: Russia’s 1997 Restrictive Law of Religious Practices”. *Demokratizatsiya* 6(2): 416–425.
- Krotov, Yakov. 1997a. „The Fight for Freedom of Conscience: Russia 1992–1995 – The Story of the Law on Religion, Part I”. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* 17(3): 17–37.
- Krotov, Yakov. 1997b. „The Fight for Freedom of Conscience: Russia 1992–1995 – The Story of the Law on Religion, Part II”. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* 17(4): artykuł 2.
- Kuźmiz, Karol. 2015. „Filozoficzne przesłanki instrumentalizacji prawa w utopii komunistycznej”. *Miscellanea Historico-Iuridica* 14(1): 311–323, <https://doi.org/10.15290/mhi.2015.14.01.19>.
- Lityński, Adam. 2011. „Prawo bolszewików: rewolucja i ewolucja”. *Zeszyty Prawnicze UKSW* 11(4): 13–28, <https://doi.org/10.21697/zp.2011.11.4.02>.
- Loginov, Andrej V. 2005. *Vlast' i vera: Gosudarstvo i religioznye instituty v istorii i sovremennosti*. Moskwa: Naučnoe izdatel'stvo «Bol'shaâ Rossijskaâ ènciklopediâ» [Логинов, Андрей В. 2005. *Власть и вера: Государство и религиозные институты в истории и современности*. Москва: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия»].
- Lunkin, Roman. 2013. „The Status of and Challenges to Religious Freedom in Russia”. W: *The Future of Religious Freedom. Global Challenges*, red. Allen D. Hertzke, 157–178. New York: Oxford University Press.
- Makarkin, Aleksey V. 2022. „Cerkov' v Rossijskoj imperii. Ot absolútnoj k dualističeskoj monarhii”. *Tetrady po konservatizmu* 1: 151–171 [Макаркин, Алексей В. 2022. „Церковь в Российской империи. От абсолютной к дуалистической монархии”. *Тетрады по консерватизму* 1: 151–171] <http://dx.doi.org/10.24030/24092517-2022-0-1-151-171>.
- Malinova, Olga. 2014. „Russian Political Discourse in the 1990s: Crisis of Identity and Conflicting Pluralism of Ideas”. W: *Identities and Politics During the Putin Presidency. The Discursive Foundations of Russia's Stability*, red. Philipp Casula, Jeronim Perovic, 107–124. Stuttgart: ibidem-Verlag.
- Matwiejuk, Jarosław. 2016. *Konstytucyjno-ustawowa pozycja związków wyznaniowych w Federacji Rosyjskiej*. Białystok: Temida 2.
- Odincov, Mihail I. 2010. *Veroispovednye reformy v Sovetskom Soûze i v Rossii. 1985–1997 gg.* Moskwa: Rossijskoe ob"edinenie issledovatelej religii [Одинцов, Михаил И. 2010. *Вероисповедные реформы в Советском Союзе и в России. 1985–1997 гг.* Москва: Российское объединение исследователей религии].
- Odincov, Mihail I. 2014. *Russkaâ pravoslavnaâ cerkov' nakanune i v èpohu stalinskogo socializma. 1917–1953 gg.* Moskwa: Političeskaâ ènciklopediâ [Одинцов, Михаил И. 2014. *Русская православная церковь накануне и в эпоху сталинского социализма. 1917–1953 гг.* Москва: Политическая Энциклопедия].
- Shevtsova, Lilia. 2007. *Russia – Lost in Transition. The Yeltsin and Putin Legacies*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Shterin, Marat S., James T. Richardson. 2000. „Effects of the Western Anti-Cult Movement on Development of Laws Concerning Religion in Post-Communist Russia”. *Journal of Church and State* 42(2): 247–271.
- Shterin, Marat S. 2013. „With Fear and Favour: Minority Religions and the Post-Soviet Russian State”. W: *State Responses to Minority Religions*, red. David M. Kirkham, 183–198. London: Routledge.

- Shterin, Marat S. 2016. „Friends and Foes of the ‘Russian World’. The Post-Soviet State’s Management of Religious Diversity”. W: *The Politics and Practice of Religious Diversity. National Contexts, Global Issues*, red. Andrew Dawson, 29–48. London–New York: Routledge.
- Shterin, Marat S., Dmitry Dubrovsky. 2019. „Academic Expertise and Anti-Extremism Litigation in Russia: Focusing on Minority Religions”. *The Soviet and Post-Soviet Review* 46(2): 211–236, <https://doi.org/10.1163/18763324-04602006>.
- Szyszlak, Tomasz J. 2007. „Stosunki państwa z Kościołami (zjednoczeniami religijnymi) we współczesnej Rosji”. *Wschodnioznawstwo* 1: 139–167.
- Terzyan, Aram. 2023. „The State of Religious Freedom in Russia: Towards Orthodox Monopoly”. *Journal of Liberty and International Affairs* 9(2): 507–519, <https://doi.org/10.47305/JLI-A2392675t>.
- Witte Jr., John. 1998. „Soul Wars: The Problem and Promise of Proselytism in Russia”. *Emory International Law Review* 1: 1–42.
- Wozniuk, Vladimir. 1997. „In Search of Ideology: The Politics of Religion and Nationalism in the New Russia (1991–1996)”. *Nationalities Papers* 25(2): 195–210.
- Ziemblicki, Bartosz. 2021. „Rosja jako strona Europejskiej konwencji praw człowieka”. W: *Wyzwania dla europejskiego systemu ochrony praw człowieka u progu trzeciej dekady XXI wieku*, red. Jerzy Jaskiernia, Kamil Spryszak, 804–828. Poznań: Wydawnictwo Adam Marszałek.

